

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет права, публічного управління
та національної безпеки
Кафедра економічної теорії,
інтелектуальної власності та публічного
управління

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

РЕКА ЛЕСЯ ІГОРІВНА
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

УДК: 352:32
(індекс)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
ГРОМАД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

(тема роботи)

281 «Публічне управління та адміністрування»

(шифр і назва спеціальності)

Подається на здобуття освітнього ступеня бакалавр
кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

Л. І. РЕКА
(підпис, ініціали та прізвище здобувача вищої освіти)

Керівник роботи:
ДОВЖЕНКО Валентина Анатоліївна
(прізвище, ім'я, по батькові)

кандидат економічних наук, доцент
(науковий ступінь, вчене звання)

Висновок кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління

за результатами попереднього захисту: **РЕКА Леся Ігорівна** допущена до захисту

Протокол засідання кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління № _____ від «_____» _____ 2023 р.

Завідувач кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління

к.е.н., професор

(науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

Валентина ЯКОБЧУК

(власне ім'я та прізвище)

«_____» _____ 2023 р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти **РЕКА Леся Ігорівна** захистила

(прізвище ,ім'я, по батькові)

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

(науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

Настасія ПУГАЧОВА

(власне ім'я та прізвище)

АНОТАЦІЯ

РЕКА Л. І. Функціонування та розвиток територіальних громад в умовах воєнного стану. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису. Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр» зі спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» – Поліський національний університет Міністерства освіти і науки України, Житомир 2023.

Визначено сутність та функції територіальних громад. Досліджено основні загрози та виклики, які постають перед територіальними громадами в умовах воєнного стану. Запропоновано інструменти щодо підтримки та розвитку територіальних громад в умовах воєнного стану.

Ключові слова: місцеве самоврядування, воєнний стан, функціональні типи територій, повоєнне відновлення, інфраструктура, територіальна громада.

SUMMARY

REKA L. Functioning and development of territorial communities under martial law. – Qualifying work on obtaining an educational degree Bachelor in specialty 281 «Public management and administration». – Polissia National University, Zhytomyr, 2023.

The essence and functioning of territorial communities are determined. The main threats and challenges faced by territorial communities in the conditions of martial law have been studied. Tools for the support and development of territorial communities in the conditions of martial law are proposed.

Key words: local self-government, martial law, functional types of territories, post-war reconstruction, infrastructure, territorial community.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ, ВИДИ ТА ФУНКЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД	8
Висновки до розділу 1	13
РОЗДІЛ 2. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ОЦІНКА ЗАГРОЗ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	14
Висновки до розділу 2	21
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	22
Висновки до розділу 3	27
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	30
ДОДАТКИ	35

ВСТУП

Актуальність теми. 24 лютого 2022 року широкомасштабне військове вторгнення Російської Федерації в Україну змінило історію українського державотворення. Це змусило реагувати органи державної влади, насамперед главу нашої держави. За пропозицією Ради національної безпеки і оборони та відповідно до українського законодавства Президентом одразу було підписано відповідний Указ «Про введення воєнного стану в Україні» [1]. Прийняття цього документу та введення воєнного стану змінило функціонування та розвиток суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя. Громадськість, народ і влада мобілізувалися на боротьбу з ворогом. Водночас, особлива відповідальність у цьому контексті покладалась на відповідні органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які представляють інтереси відповідних територіальних громад. Відповідно до частини 2 статті 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», органи місцевого самоврядування продовжують здійснювати повноваження, надані їм Конституцією України, цим Законом та іншими законами України [2].

Військове командування разом з Міністерством внутрішніх справ України, іншими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування продовжують виконувати повноваження та забезпечують здійснення заходів, які передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану» та є необхідними для оборони України, захисту безпеки її громадян та інтересів держави [2].

Проте, навіть в умовах воєнного стану, більшість реформ, що відбуваються в Україні, продовжуються в напрямі європейської інтеграції. Це стосується і територіальної реформи та реформи місцевого самоврядування. Її основним змістом є децентралізація влади та створення єдиних територіальних громад як суб'єктів місцевого самоврядування, а також створення умов для самостійного та економічно ефективного розвитку. Викладене вище зумовлює актуальність теми дослідження кваліфікаційної роботи.

Теоретична основа для аналітичного осмислення виокремленої теми була сформована за участю думок і висновків вітчизняних вчених: В.І. Борденюк, І.П. Голосніченко, А.П. Заєць, Р.А. Калюжний, І. Коліушко, В.В. Корженко, М.І. Корнієнко, О.Д. Лазор, О.Я. Лазор, Н.Р. Нижник, Пухтинський, В.Я. Тацій, С.О. Телешун та ін.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методологічних положень, а також практичних аспектів функціонування та розвитку територіальних громад в умовах воєнного стану.

Об'єктом дослідження є процес забезпечення життєдіяльності територіальних громад в умовах різної інтенсивності впливу військової агресії.

Метою дослідження є обґрунтування теоретичних основ та організаційно-практичних рекомендацій щодо забезпечення нормального функціонування та розвитку територіальних громад в умовах воєнного стану.

Завданнями дослідження, що спрямовані на досягнення мети є:

- визначити сутність, види та форми територіальних громад;
- сформулювати та обґрунтувати основні виклики та загрози для територіальних громад в умовах воєнного стану;
- здійснити аналіз особливостей розвитку територіальних громад в сучасних умовах.

Методи дослідження. У даному дослідженні було використано методи аналізу та синтезу, які дозволили визначити особливості функціонування територіальних громад в умовах воєнного стану. Використання діалектичного методу дослідження дозволило провести всебічний аналіз територіальних громад, визначити їх сутність та важливу роль у державі та суспільстві. Для отримання висновків у даному дослідженні використано загальнонаукові методи систематизації та узагальнення.

Елемент наукової новизни дослідження полягає у розробці рекомендацій щодо управління соціально-економічним розвитком територіальних громад, які зазнали впливу військових дій різної інтенсивності.

Практичне значення отриманих результатів. Наведені у кваліфікаційній роботі пропозиції щодо вдосконалення механізмів управління розвитком територіальних громад в умовах воєнного стану можуть бути використані відповідними органами місцевого самоврядування для підвищення ефективності їхньої діяльності.

Апробація результатів дослідження. Результати досліджень за темою кваліфікаційної роботи доповідались на двох науково-практичних конференціях, за результатами яких опубліковано дві наукові праці.

Інформаційну базу включають законодавчі, підзаконні та інші нормативно-правові документи, праці вітчизняних і зарубіжних науковців та практиків, інформаційні ресурси та офіційні сайти центральних та регіональних органів влади, статистичні дані, різні аналітичні огляди та інформаційні ресурси світової комп'ютерної мережі Інтернет.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається з вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи 35 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

СУТНІСТЬ, ВИДИ ТА ФУНКЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Вирішення багатьох проблем теорії та практики місцевого самоврядування тісно пов'язане з дослідженням організації та функціонального прояву життєдіяльності людини за місцем її проживання. Оскільки місцеве самоврядування є в першу чергу вираженням самоорганізації, самодіяльності людей, то його становлення як єдиної системи в рамках усього суспільства має відбутися спочатку на його низовому рівні. Зовнішнім формальним вираженням самоврядування окремих мешканців населених пунктів виступали територіальні громади - головні суб'єкти публічної влади на місцевому рівні.

Для науки України визначення « Територіальна громада» є новим та малодослідженим. У 1995 році Дж. Хіллер дослідив понад 94 визначення територіальних співтовариств. Він зробив висновок, що не враховуючи існуючі відмінності, в більшості з них найголовнішими є такі ознаки: суспільна взаємодія, територія і загальний зв'язок [3]. В цей час були сформовані десятки інших понять і ознак територіальних співдружностей.

В українських дослідженнях та законодавстві різними підходами та кваліфікаційними ознаками формується поняття «територіальна громада». Український державний законодавець в своїх ухвалах використовує різні терміни, такі як «територіальна самоорганізація громадян», «громадяни, які проживають на території», «адміністративно-територіальна одиниця населення» та «територіальна група громадян», для опису таких спільнот у складі органів місцевого самоврядування в Україні.

Термін «територіальна громада», вживаний в діючій Конституції України [4] та Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», означає групу осіб, які мешкають на території села, селища, міста або об'єднання жителів кількох сіл з єдиним адміністративним центром. Ці групи є самостійними адміністративно-територіальними одиницями [5].

Головною особливістю місцевої автономії є реалізація місцевих інтересів. У середині територіальної спільноти локальні інтереси переважають над глобальними, галузевими та вузькопрофесійними інтересами.

Видрін І.В. визначає територіальну спільність як «спільноту людей, що сформувалося на кордонах громадянського поселення, засноване на суспільно необхідній та суспільно обумовленій діяльності та об'єднане політичними та соціальними інтересами, економічна, культурно-побутова сфери», що є «інтеграцією людей, мають безліч формальних, неформальних, і особистісно забарвлених зв'язків за місцем проживання». Враховуючи ці обставини, він підкреслює важливість включення "ціннісно-емоційних аспектів" у правове регулювання та їх використання, звертаючись до не лише свідомості, але й емоцій людей [6].

Територіальна громада як основний системоутворюючий елемент місцевої автономії є насамперед «природною» юридичною особою, автономія якої впливає не з державної влади, а з народного суверенітету. Держава, незалежно від ступеня правової передумови, лише в односторонньому порядку визнають діяльність резидентів, які є членами територіальної спільноти, їхньою природною соціальною вимогою. Держава лише регулює, не встановлюючи автономної діяльності місцевого населення з допомогою правових коштів. Він закріплює за органами місцевого самоврядування лише функції та повноваження, пов'язані з регулюванням питань місцевого життя [7].

Функції та повноваження регіональних громад та муніципальних утворень загалом через повноваження відповідних органів місцевого самоврядування формуються у чинному законодавстві так, як вони були за радянської влади. Це стримує розвиток місцевої демократії та перешкоджає формуванню дієздатних та самодостатніх територіальних спільнот.

На основі аналізу різних підходів можна виділити такі основні ознаки територіальної спільноти, зазначені у законодавстві України:

1. Територіальна громада охоплює жителів, які спільно проживають на певній території, що є адміністративно-територіальною одиницею, такою як село, селище або місто, згідно зі статтею 140 Конституції [8].

2. Інтегративна територіальна громада об'єднує всіх жителів, які мешкають на певній території, незалежно від того, чи є вони громадянами даної держави. Також до складу громади можуть входити іноземні громадяни, особи без громадянства, біженці та переміщені особи, згідно зі статтею 1 Закону України від 21 травня 1997 р [8].

3. Інтелектуальна територіальна громада формується на основі спільних інтересів її жителів, які виявляються у вигляді системних індивідуально-територіальних зв'язків. Основним об'єктом діяльності громади є питання місцевого значення, згідно зі статтею 140 Конституції України [8].

4. Майнова територіальна громада є власником комунальної власності, до якої належать рухоме і нерухоме майно, прибутки місцевих бюджетів, земля та природні ресурси, що перебувають у власності громади, згідно зі статтею 142 Конституції України [8].

5. Фіскальна територіальна громада складається з платників місцевих податків та зборів, які відповідно до статей 4, 6 та 15 Закону України «Про внесення змін у Закон України» «Про систему оподаткування» від 18 лютого 1997 р [8].

Територіальна спільність, таким чином, функціонує як природна та єдина соціальна одиниця, що діє у просторових межах держави, в межах якої природні права жителів тієї чи іншої території мають систематичний характер (індивідуальні права муніципалітету) та повсякденні потреби.

На підставі визначення місцевого самоврядування, яке міститься в частині 1 статті 140 Конституції України, можна визначити кілька типів територіальних громад:

- 1) територіальна громада села, або добровільне об'єднання декількох сіл в сільську громаду;
- 2) територіальна громада селища;

3) територіальна громада міста [9].

Характеристики різних видів регіональних груп є не тільки науковою, а й дуже важливою практичною інформацією. Кожен тип громади, особливо сільська та міська, має свої особливості у повсякденному житті, соціологічні, економічні та культурні відмінності, має унікальні інтереси як соціальна спільнота, і ці особливості безпосередньо впливають на створення законодавчих норм.

Ефективне функціонування є найважливішим чинником, який визначає правовий (конституційний) статус територіальної громади.

Територіальні громади виконують різноманітні функції, пов'язані з реалізацією прав громадян на участь у місцевому самоврядуванні, вираженням волі та інтересів місцевого населення та встановленням з ним відносин. Види муніципальної діяльності, які здійснюються територіальними громадами, визначаються їхніми завданнями, принципами та цілями, що диктуються характером місцевої демократії. Функціонування територіальних громад залежить від того, наскільки успішно вони реалізують свої завдання і відносяться до місцевого населення.

Видрін І. В. перераховує наступні функції територіальних колективів:

1) інтегративну, що має на меті посилення міжособистісних зв'язків та об'єднання зусиль людей в інтересах кожного та усіх разом;

2) соціальний контроль за поведінкою та діяльністю членів колективу, який не повинен повністю регламентувати дії окремої особи;

3) виробнича, яка спрямована на задоволення потреб та інтересів членів територіального колективу;

4) виховну, пов'язану з формуванням політичної свідомості та активності членів колективу;

5) політичну, яка має на меті представлення різних інтересів населення за місцем проживання та задоволення реалізації громадянами конституційного права брати участь в управлінні державними та громадськими справами [10].

На думку О. В. Батанова, функції територіальної громади можна класифікувати, у тому числі, за такими ознаками: об'єктом, тобто цілями та завданнями демократії місцевого самоврядування. Предмет пізнання, тобто спеціальний відділ місцевого самоврядування, який створює питання місцевого значення. Це політична, економічна, соціально-культурна та екологічна сфери.

Функції політичної влади є важливими для забезпечення конституційного права громадян на участь в управлінні державою та громадськими справами. Ці функції включають створення органів місцевого самоврядування громадянами, які пов'язані з політичними завданнями держави. Тому територіальні спільноти здатні забезпечити виконання цих функцій, які держава може виконувати самостійно для забезпечення своєї політичної єдності.

Економічна функція територіальної громади спрямована на формування місцевого сектора економіки. Вони полягають у розгляді та вирішенні господарських завдань регіонального значення, у тому числі заходів, пов'язаних із створенням, реорганізацією та ліквідацією комунальних підприємств та здійсненням керівництва їх діяльністю, реалізація програм економічного розвитку відповідних адміністративних районів та ін. Тому виробничі функції, що займають чільне місце в літературі, не є синонімами економічних функцій. Це тому, що економічні функції не обмежуються виробництвом.

Про наявність соціокультурних функцій місцевих співтовариств свідчить системне вирішення багатопланових соціокультурних проблем регіонального значення, реалізація програм соціокультурного розвитку конкретних адміністративних одиниць місцевого значення. Таким чином, до обов'язків представницьких органів територіальних громад входить управління освітніми, медичними, культурно-дозвільними установами, що належать територіальній громаді, створення умов для розвитку культури, сприяння відродженню центрів народно-мистецької творчості, національні культурні традиції населення, такі як художні промисли та ремесла.

Територіальна громада має важливу роль у забезпеченні охорони навколишнього середовища, що проявляється у формуванні регіональних

програм та участі в розробці національних та регіональних програм охорони довкілля. Громадяни та члени місцевих громад мають широкі повноваження у цій справі, включаючи право на участь в обговоренні будівництва та реконструкції екологічно шкідливих об'єктів, подання пропозицій до державних та господарських організацій, громадську екологічну експертизу, організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду та здійснення функцій громадських інспекторів з охорони навколишнього природного середовища. Ці повноваження закріплені у Законі України «Про охорону навколишнього середовища» від 25 червня 1991 року [11].

Висновки до розділу 1.

Отже, в Україні згідно чинного законодавства виділяють такі типи територіальних громад: територіальна громада села, селища, міста. Вони виконують безліч функцій, які пов'язані із забезпеченням життєдіяльності населення на території територіальної громади. Найважливішими можна виділити такі: соціальний контроль, інтегративну, виробничу, виховну та політичну функції. Їх ефективна діяльність сприяє створенню рівних умов розвитку для всіх громадян, підвищенню якості життя населення та забезпеченню сталого розвитку територій.

РОЗДІЛ 2.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ОЦІНКА ЗАГРОЗ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Військова агресія проти України має негативний вплив на економічну безпеку країни, її регіонів та об'єднаних територіальних громад [12]. Утім, завдяки реформі децентралізації влади, місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою в Україні, вдається пом'якшити негативні наслідки війни для держави, бізнесу та освіти, зокрема за допомогою впровадження дистанційної роботи та навчання.

Під час введення військового стану в Україні, функціонування та розвиток територіальних громад зазнали значних змін. Відповідно до чинного законодавства, органи військової адміністрації отримали повноваження виконувати обов'язки, які раніше належали органам місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад.

Військові адміністрації населених пунктів утворюються в одному або декількох населених пунктах, якщо сільські, селищні або міські ради та/або їхні виконавчі органи не здійснюють свої повноваження відповідно до Конституції та законів України. Причини для утворення військових адміністрацій можуть включати фактичний саморозпуск або самоусунення органів місцевого самоврядування від виконання своїх функцій, фактичне невиконання ними своїх повноважень або припинення їх повноважень відповідно до закону [13].

Кабінет Міністрів України визначив чотири функціональні типи територій, залежно від наслідків руйнувань, в які входять: території з особливими умовами для розвитку, території відновлення, території сталого розвитку, регіональні полюси зростання [14].

Території відновлення - це географічні області, які постраждали внаслідок бойових дій, тимчасової окупації або руйнування критичних інфраструктурних об'єктів, соціальної інфраструктури та житлового фонду. Ці території також характеризуються значним погіршенням соціально-економічного розвитку та

великими міграційними потоками, коли значна кількість населення переселяється до інших регіонів або країн [14].

Регіональні полюси зростання - це мікрорегіони або територіальні громади, які виділяються завдяки значно кращим показникам географічного, демографічного та соціально-економічного розвитку порівняно з іншими подібними територіями в регіоні. Ці полюси зростання є джерелами позитивного впливу на суміжні території, регіони і, в кінцевому рахунку, на всю державу [14].

Території з особливими умовами для розвитку – це макрорегіони, мікрорегіони або територіальні громади, які характеризуються низьким рівнем соціально-економічного розвитку або мають об'єктивні обмеження, такі як природні, демографічні, міжнародні або безпекові фактори, щодо використання потенціалу території для розвитку [14].

Території сталого розвитку – це мікрорегіони або територіальні громади, які володіють достатнім соціально-економічним потенціалом територій та здатні до збалансованого розвитку в економічній, соціальній та екологічній сферах. Ці території самодостатні і здатні забезпечувати свої потреби, враховуючи економічні та соціальні фактори, без великої шкоди для природи та довкілля [14].

Зважаючи на зазначений поділ, влада повинна диференційовано підходити до використання інструментів публічного управління в територіальних громадах, щоб забезпечити їх швидке відновлення та розвиток. Інструменти, які будуть використовуватися, залежать від того, до якої категорії потрапляє територія, рівень загрози та фактичної шкоди, яку вона зазнала пів час війни.

Для підвищення ефективності системи публічного управління територіями варто здійснити оцінку втрат від військової агресії та визначити загрози їх розвитку. У період військового стану в Україні демографічна ситуація стала головною проблемою. Згідно з Міжнародною організацією з міграції, більше чверті населення країни - понад 4 мільйони людей - були

змушені покинути свої домівки. Це призвело до втрати місцевого бюджету та людських ресурсів, а також зменшення кількості студентів [15].

Більш як 6,5 мільйонів громадян були вимушені переселитися в межах України, ставши внутрішньо переміщеними особами. При цьому, понад 2,5 мільйони громадян змушені переїхати на західні макрорегіони, що може призвести до надлишку робочої сили на територіях західних регіонів та проблем із забезпеченням житла для внутрішньо переміщених осіб. Крім того, існує ризик порушення громадського порядку та загроза безпеці.

Під час міграції населення територіальні громади зіштовхуються з декількома ризиками, такими як втрата місцевого бюджету, втрата робочої сили в регіонах з активними бойовими діями, проблеми з забезпеченням житлом для внутрішньо переміщених осіб та навантаження на медичну сферу.

Військовий конфлікт також має значний негативний вплив на економічну сферу країни. Згідно з оцінками Міністерства економіки України, держава зазнала збитків від \$564 млрд до \$600 млрд. Крім того, територіальні громади втратили приблизно 30-50 % виробничих потужностей через руйнування об'єктів інфраструктури [16]. Більше половини населення України втратили роботу, а також роботу припинили від 60 % до 80 % підприємств. Падіння податкових доходів сягнуло 80 % [16].

Інститут економіки та прогнозування НАН України передбачав, що втрати України внаслідок конфлікту можуть складати від 22 % до 46 % ВВП [17], при цьому промислове виробництво може зменшитись на близько 50 %, а експортні надходження та капітальні інвестиції можуть зменшитись на 48 % та 45 % відповідно [18, 19]. Однак, реальний ВВП України за 2022 рік впав на 29,1 %, а індекс цін на споживчі товари збільшившись на 26,6 % [20]. Позитивним є те, що прогнозовані показники є значно вищими за фактичний спад, але зменшення обсягів ВВП на третину – це дуже значні втрати економіки, що негативно відображається на всіх соціально-економічних процесах.

Внаслідок російської військової агресії, немає жодної громади в Україні, де можна знайти абсолютно безпечне та прибуткове місце для бізнесу [21]. За критеріями безпеки та ризику в бізнесі можна виділити кілька типів громад: майже безпечні (територіальні громади в західних регіонах країни, де ризик вторгнення є мінімальним), відносно безпечні (територіальні громади в центральних регіонах, які забезпечують основну логістику для воєнної економіки), небезпечні (воєнні територіальні громади в північних та південних прифронтових регіонах країни, де є ризик агресії), та особливо небезпечні (територіальні громади в східних та південних частково окупованих регіонах України) [22].

Під час початкового періоду війни на території українських територіальних громад, бізнес сектор зазнав великої кризи, яка підтверджена результатами опитування, проведеного Advanter Group у травні 2022 року серед 934 малих та середніх підприємств територіальних громад. За перший місяць з початку війни, повністю зупинили свою роботу 75,3 % підприємств, що були охоплені дослідженням. Загальні втрати від цього становили від 64 до 85 млрд доларів США за шість перших тижнів від початку війни, що включало витрати на релокацію, не враховуючи недоотриманих прибутків, вимушені переплати, втрачені ресурси, товари та основні фонди. Незважаючи на це, вже на початку травня бізнес-сектор почав поступово відновлюватись, з часткою зупинених або майже зупинених підприємств, яка зменшилась до 49 %, а також 15 % підприємств, які змогли зберегти або збільшити свій обсяг робіт порівняно з початком війни [23].

Переміщення підприємств зі зони бойових дій, як запропоновано Міністерством економіки України, може бути пов'язано зі значними ризиками для територіальних громад. Ці ризики включають в себе проблеми з організацією процесу розміщення підприємств (пошук місць для розташування, відновлення логістики, допомога в закупівлі сировини та пошуку ринків збуту, забезпечення екологічної безпеки громади тощо), організацією переселення та

розселення персоналу, а також забезпеченням здатності підприємств підібрати нових працівників у місці їх нової дислокації після переїзду.

За період з 24 лютого 2022 року відбулися зміни у напрямках діяльності нових бізнес-структур, як фізичних, так і юридичних осіб. З табл. 2.1 можна побачити Топ-10 напрямів діяльності, в яких зареєструвалися нові бізнеси.

Таблиця 2.1

Топ реєстрацій нових бізнесів за напрямами діяльності

Фізичні особи-підприємці			Юридичні особи		
Напрямок діяльності за КВЕД	Загальна кількість	Частка у загальній кількості, %	Напрямок діяльності за КВЕД	Загальна кількість	Частка у загальній кількості, %
Роздрібна торгівля	31470	23,7	Надання соціальної допомоги	4604	32,8
Комп'ютерне програмування	23047	17,4	Оптова торгівля	2138	15,2
Оптова торгівля	8532	6,4	Діяльність громадських організацій	1837	13,1
Інформаційні послуги	7487	5,7	Сільське господарство, мисливство	564	4,0
Транспорт	7295	5,5	Обслуговування будинків і територій	428	3,1
Забезпечення стравами та напоями	7289	5,5	Роздрібна торгівля	418	3,0
Індивідуальні послуги	4179	3,2	Транспорт	380	2,7
Діяльність головних управлінь	3614	2,7	Комп'ютерне програмування	309	2,2
Право та бухгалтерський облік	3096	2,3	Операції з нерухомим майном	284	2,0
Інші	36498	27,5	Інші	3066	21,9

Джерело: складено автором за [24].

Наприкінці серпня минулого року найбільш популярним видом діяльності серед нових підприємств були роздрібна та оптова торгівля (30 % всіх нових підприємств). Проте в лютому цього року лідером стали підприємства, пов'язані з інформаційними технологіями. Щодо кількості

zareєстрованих юридичних осіб, то найбільше було zareєстровано підприємства, що працюють у секторі соціального забезпечення (32,8 % наприкінці серпня 2022 року), а також підприємства, що займаються оптовою торгівлею (15,2 %) та громадською діяльністю (13,1 %) [24].

З метою захисту майна та виробничих потужностей від руйнування під час бойових дій, Уряд України запровадив в середині березня 2022 р. програму перенесення підприємств до відносно безпечних територіальних громад України. На момент введення програми, до неї були включені територіальні громади Вінницької, Волинської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей .

За даними, що надані Міністерством економіки України станом на 15 липня 2022 року, програма переселення успішно забезпечила переселення 678 підприємств, отримала 1732 заявки на отримання допомоги в переселенні, а 467 з них уже відновили свою діяльність. За деякими оцінками, більшість підприємств перенесли свої потужності до територіальних громад Львова (24,6 % від загальної кількості переселених підприємств), Закарпаття (16,1 %) та Чернівців (11,4 %) [25, 26].

Також частина підприємців виявила бажання перемістити свій бізнес за межі України. Згідно з опитуванням представників бізнесу, проведеним дослідницькою компанією Gradus Research [27] на початку липня 2022 року, 72 % компаній, які були евакуйовані в рамках програми переселення, залишилися в Україні, 11 % переїхали за кордон, а ще 17 % частково залишилися в країні. Найбільш популярними напрямками переміщення бізнесу за кордон стали країни Євросоюзу (62 %), інші країни Європи (15 %), країни Азії (15 %), Північної Америки (8 %) та колишнього СНД (8 %). Серед країн Європи, куди переїжджали бізнеси, найбільш популярними стали Польща (63 %), Німеччина (25 %), Бельгія (13 %), Болгарія (13 %) та Естонія (13 %) [27].

Розвинена транспортна інфраструктура є ключовим фактором для ефективного функціонування економіки регіонів України та сприяє їх

соціально-економічному розвитку. У минулому Україна мала потужну транспортну систему, яка включала різноманітні види транспорту, такі як залізничний, морський, річковий, автомобільний, повітряний і трубопровідний транспорт. Це забезпечувало динамічний та збалансований розвиток різних секторів економіки [28].

Під час війни обидві сторони завдали критичних пошкоджень транспортній інфраструктурі (дороги, мости, залізниці), що унеможливило доставку боєприпасів, палива та інших необхідних матеріалів. Нині, пошкодження та руйнування місцевої транспортної інфраструктури серйозно ускладнюють пересування та доставку гуманітарної допомоги в північні регіони України. Це призводить до порушення логістичного ланцюжка поставок, оскільки маршрути доводиться змінювати, щоб обходити небезпечні зони та шукати альтернативні шляхи доріг, які займають більше часу та не пристосовані для великих вантажівок. Головною проблемою є зниження швидкості надання послуг від логістичних компаній до кінцевих споживачів.

У травні 2022 року було зафіксовано велику кількість пошкоджень та знищень інфраструктури, що продовжує зростати з кожним днем. Оцінки експертів показують, що збитки від цього складають понад 100 мільярдів доларів США. Зокрема, протягом останнього часу було пошкоджено або зруйновано понад 23000 км доріг та понад 300 мостів, 10 військових аеродромів, 8 аеропортів та 2 порти [29]. Транспортна інфраструктура зазнала найбільших пошкоджень в результаті конфлікту, особливо в Києві, Чернігові, Сумах, Харківській, Одеській, Донецькій та Луганській областях. Однак повністю оцінити збитки, завдані транспортній інфраструктурі, неможливо через вплив конфлікту [30].

Висновки до розділу 2.

Військова агресія становить серйозну загрозу та виклик для територіальних громад, порушуючи соціальну, економічну та політичну структури. Уряд України визначив чотири функціональні типи територій, залежно від наслідків руйнувань, в які входять: території з особливими умовами для розвитку, території відновлення, території сталого розвитку, регіональні полюси зростання.

Територіальні громади зіштовхнулись з такими основними викликами: міграція населення, негативний вплив на економіку, втрата ВВП, переміщення підприємств, пошкодження транспортної інфраструктури. Враховуючи це, можна виокремити декілька нових типів територій за критерієм безпеки та ризику в бізнесі: майже безпечні, відносно безпечні, небезпечні, особливо небезпечні. Ідентифікація цих загроз та розробка стратегій відновлення та захисту громад є важливими кроками для забезпечення їхнього стійкого розвитку та відновлення після військових конфліктів.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Зараз в Україні складна ситуація, викликана війною та повномасштабним вторгненням. Жителі та керівництво країни постійно стикаються з нагальними проблемами, які потребують швидких рішень. Уряд розробив кілька етапів відновлення України, першим з яких є етап "Стійкість", що має на меті забезпечити належне функціонування територій до переможного завершення війни. Далі, упродовж трьох років, передбачено етап "Відновлення", який охоплює активну відбудову соціальної сфери, підприємств та реалізацію більшості проєктів плану [31, 32]. Згідно з планом, 2022 р. є роком стійкості, проте цей період буде тривати до кінця війни на окремих територіях і поєднуватиметься з етапом відновлення. Ефективне публічне управління на регіональному та місцевому рівнях відіграє ключову роль у забезпеченні стійкості, яке повинно базуватися на поєднанні класичних та інноваційних принципів, методів та підходів, а також застосуванні сучасних інструментів [33].

У відповідності з Планом відновлення України, громади будуть класифікуватись в один із чотирьох функціональних типів в залежності від наслідків руйнувань та за визначеними Кабміном показниками. Ці типи включають: території з особливими умовами для розвитку, території відновлення, території сталого розвитку, регіональні полюси зростання.

Перша категорія територій – території відновлення, потребують значних ресурсів та часу для відбудови пошкоджених об'єктів, житлового фонду, промисловості і т.д. Незважаючи на це, такі території можуть працювати над своїм власним відновленням. Ми вже можемо побачити приклади цього на деокупованих територіях. Однак, ключовий акцент щодо застосування інструментів розглянуті далі на трьох інших групах, які є основою стійкості та тилом, що підтримує країну. Незважаючи на складну ситуацію, спричинену

війною, важливим фактором для перемоги є забезпечення національної економіки, що потребує підтримання сталого функціонування та розвитку регіонів та населених пунктів. Ми вважаємо доцільним розпочати з визначення пріоритетних інструментів розвитку територій, які можна впроваджувати на різних рівнях багаторівневого управління.

Можливі інструменти для стимулювання розвитку територій можна узагальнити в три основні групи (табл.3.1): інструменти, які сприяють розвитку бізнесу, інструменти, які спрямовані на розвиток людського капіталу, та інструменти, які сприяють підвищенню привабливості території [33].

Таблиця 3.1

**Зміст інструментів для стимулювання розвитку територій
в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення**

Група інструментів	Зміст інструментів
Інструменти підтримки бізнесу	центри підтримки бізнесу, мікrokредитування, гарантії, гранти для бізнесу, агенції місцевого економічного розвитку, бізнес-інкубатори, посівне фінансування, центри трансферу технологій, індустріальні парки та технопарки/науково-технологічні парки
Інструменти розвитку людського капіталу	картографія людського потенціалу, ініціативи співпраці між бізнесом та освітою, програми професійної орієнтації, заходи підтримки зайнятості, навчання поза системою освіти, програми інклюзивного розвитку, творчі та культурні індустрії, простори для креативного розвитку, ініціативи міжнародної співпраці та офіси проектного управління
Інструменти підвищення привабливості територій	створення кластерів; реалізацію міжрегіональних проектів; укладення державно-приватних партнерств; програми розвитку територій з урахуванням бізнесу; центри залучення інвестицій; розвиток інфраструктури; просування території; розробку стратегій просторового розвитку; проведення ревіталізації та рекультивациі; запровадження якірних проектів.

Джерело: складено автором на основі [33].

Інструменти підтримки бізнесу допомагають збільшувати кількість підприємців та компаній, поліпшувати якість робочих місць та збільшувати інноваційність економіки. До таких інструментів можна віднести: центри підтримки бізнесу, мікrokредитування, гарантії, гранти для бізнесу, агенції місцевого економічного розвитку, бізнес-інкубатори, посівне фінансування,

центри трансферу технологій, індустріальні парки та технопарки/науково-технологічні парки [33].

Інструменти розвитку людського капіталу спрямовані на зменшення міграції робочої сили, підвищення компетентності кадрів та розвиток навичок різних демографічних груп. До таких інструментів можна віднести: мапу людського капіталу, програми співпраці бізнесу та освіти, програми профорієнтації, підтримку зайнятості, неформальну освіту, програми інклюзивності, креативні та культурні індустрії, креативні простори, програми міжнародної співпраці та проектні офіси [33].

Інструменти підвищення привабливості територій - це набір заходів, спрямованих на поліпшення якості інфраструктури та громадських просторів, а також збереження довкілля. Серед таких інструментів можна виділити: створення кластерів; реалізацію міжрегіональних проектів; укладення державно-приватних партнерств; програми розвитку територій з урахуванням бізнесу; центри залучення інвестицій; розвиток інфраструктури; просування території; розробку стратегій просторового розвитку; проведення ревіталізації та рекультивації; запровадження якірних проектів [33].

Центри підтримки бізнесу грають важливу роль в наш час, особливо в умовах війни або кризи. Вони допомагають бізнесам отримувати інформацію про можливості, знаходити контакти, здобувати спеціалізовану освіту, вивчати ринки та бізнес-тренди, брати участь у виставках та промо-кампаніях. За часів війни центри підтримки бізнесу стали набагато більш важливими, і вони допомагають підприємствам вирішувати проблеми, пов'язані з переміщенням, консультувати щодо можливостей кредитування та допомоги від держави, а також роз'яснювати тонкощі роботи в умовах війни. У місті Вінниця було створено успішний центр підтримки бізнесу, який надає консультаційну підтримку для переміщених та місцевих підприємств [34].

Мікрокредитування є ефективним інструментом, який надає підприємцям з певних територій або галузей можливість отримати невеликі позики на тривалий термін. У воєнний час програма мікрокредитування стає дуже

актуальною, особливо програма "5-7-9", яка була запроваджена за ініціативою Президента та Прем'єр-Міністра України з метою спрощення доступу мікро та малого бізнесу до кредитування в банках. Основною метою цієї програми є зростання ефективності та конкурентоспроможності українських малих та середніх підприємств, а також стимулювання створення нових робочих місць [35].

Ми вважаємо, індустриальні парки будуть відігравати важливу роль у повоєнній відбудові. Багато промислових об'єктів було зруйновано або пошкоджено, тому індустриальні парки будуть особливо важливим інструментом для відновлення промисловості. У разі воєнного часу, такі парки стануть джерелом стабільних податкових надходжень до бюджету. Індустриальний парк - це територія з усією необхідною інфраструктурою для розміщення виробництв, яка керується спеціальною компанією. Україна вже має успішні приклади роботи індустриальних парків, наприклад, парк у м. Вінниці та Новороздільський парк у Львівській області, який спеціалізується на виробництві екологічно чистих матеріалів та продуктів, зокрема з вторинної сировини.

У розвитку людського капіталу важливими є неформальні освітні практики, які доповнюють основну програму освіти та сприяють стратегічному розвитку регіону. Україна має цікавий досвід з такими практиками, зокрема, волонтерський проект "Будуємо Україну Разом" ініціатива Львівської фундації 2014 року, що полягає в фізичному відновленні об'єктів, зруйнованих внаслідок військових дій, та обміні досвідом між молоддю з різних регіонів країни. Також важливими є програми інклюзивності, які забезпечують адаптацію у різноманітних секторах суспільного життя, що стосуються осіб з обмеженими можливостями та маргіналізованих верств населення. Креативні та культурні індустрії є також важливими інструментами для підтримки розвитку воєнного та повоєнного періоду, які базуються на творчості та унікальних навичках, що можуть створювати додаткову вартість та нові робочі місця [36].

В умовах військової агресії територіальні громади показали всю свою силу та вміння протистояти ворогу та негативним наслідкам, що зумовлені війною. Перед органами місцевого самоврядування виникло ряд питань економічного, соціального, екологічного спрямування. Також територіальні громади стикнулися з особливими проблемами щодо формування умов для різних видів безпеки, почали вирішувати завдання військового, гуманітарного характеру, організовувати волонтерську діяльність. Одним із важливих завдань також є підтримання та/або відновлення соціально-економічних процесів, відбудова інфраструктури та налагодження суспільних взаємовідносин. Територіальні громади відіграють провідну роль у забезпеченні багатьох соціально-економічних процесів під час воєнного стану та продовжуватимуть свою місію після закінчення війни. Однак, слід наголосити, що результативність їхньої роботи значно залежить від підтримки органів державної влади, міжнародних донорів та волонтерів. Для чого потрібно вивчати досвід повоєнного відновлення в інших країнах.

Аналіз світових прикладів відновлення після війни показав, що експерти, особливо з США, зазвичай не беруть до уваги культурні та психологічні фактори під час визначення термінів відбудови. Так, після Другої світової війни Німеччина та Японія змогли відновитися швидше, ніж передбачалося, незважаючи на плани та фінансову підтримку зі сторони США. Але країна, що надає фінансову допомогу, часто нав'язує свої ідеї щодо економічного розвитку, як це сталося з Південною Кореєю та Німеччиною [37]. Україні важливо уникнути такого сценарію, зберігаючи свою політичну самостійність у векторах економічного розвитку, незважаючи на залежність від зовнішніх дотацій.

Першою в історії міжнародною післявоєнною реконструкцією була відбудова Австрії після Першої світової війни, проведена Лігою Націй. Ця робота ґрунтувалась на пропозиціях економічної комісії для встановлення фактів та включала призупинення виплати репарацій, економічні реформи та призначення верховного комісара з економіки країни. Угорщина також

пройшла менш масштабну реконструкцію, а третя міжнародна програма реконструкції була спрямована на репатріацію етнічних греків з Туреччини після війни 1922 року. Найбільш вражаючою післявоєнною реконструкцією стала робота Адміністрації ООН з питань допомоги та реабілітації в Європі та Китаї (1943-1946), позики Міжнародного банку реконструкції та розвитку Європи, План Маршалла для Західної Європи (1948-1951) та економічна допомога для Японії. План Маршалла вважається найуспішнішою з цих програм [38, 39].

Висновки до розділу 3.

Забезпечення стійкості країни під час ведення війни є надзвичайно важливим для її відновлення. Тому, до практичних інструментів стимулювання розвитку територій можна віднести: інструменти, які сприяють розвитку бізнесу, інструменти, які спрямовані на розвиток людського капіталу, та інструменти, які сприяють підвищенню привабливості території.

На поточному етапі кожна громада прагне продовжувати свою життєдіяльність та розвиватись, хоча з різним успіхом. Однак, важливо поширити передові практики для подальшого розвитку та процвітання. Для досягнення вищого рівня життя необхідно використовувати інструменти співпраці з бізнесом, залучення додаткових ресурсів, розвиток внутрішнього потенціалу та раціональне використання людського капіталу.

ВИСНОВКИ

В ході проведеного дослідження проведено узагальнення теоретичних основ та запропоновано практичні рекомендації до функціонування територіальних громад в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення, що дозволило сформулювати такі висновки:

1. Військове вторгнення Росії на територію України викликало шоківі стани в економіці, підприємстві, розвитку територіальних громад. Негативні впливи зумовлені невизначеністю, масовою міграцією населення, руйнуванням інфраструктури та виробничих потужностей, а також порушенням ланцюжків створення вартості. Проблеми та кризові стани в найближчій перспективі можуть лише загострюватися та диференціюватися залежно від інтенсивності бойових дій на різних територіях. Від стійкості управлінської системи на різних рівнях, здатності правильно оцінювати реалії функціонування та приймати управлінські рішення, буде залежати збереження підприємницьких та інших структур, що дозволить відновлювати соціально-економічні процеси та продовжувати розвиток територіальних громад, незважаючи на загрози.

2. Територіальні громади зіштовхнулись з такими основними ризиками: міграція населення, негативний вплив на економіку, втрата ВВП, переміщення підприємств, пошкодження транспортної інфраструктури.

3. Визначені ризики та негативні наслідки війни мають різний прояв на території окремих громад України. Зважаючи на це, управління процесами життєдіяльності в територіальних громадах має враховувати диференціацію негативних наслідків за інтенсивністю їх прояву та перспективи розвитку громади. В межах нашої країни практично немає абсолютно безпечних територіальних громад, однак на території окремих громад військові дії не велись, та є громади де вони не припиняються і зараз.

4. Для ефективного управління територіальними громадами вважаємо за необхідне здійснити розподіл територій, залежно від ризиків військової агресії та потреб місцевого самоврядування. Так, вдалою є пропозиція Уряду щодо

визначення кількох типів територій, таких як території з особливими умовами для розвитку, території відновлення, території сталого розвитку, регіональні полюси зростання.

5. Щоб, відновити країну після війни, дуже важливо забезпечити її стійкість під час ведення конфлікту. Важливим і корисним для територіальних громад є практичне застосування таких інструментів: інструменти, які сприяють розвитку бізнесу, інструменти, які спрямовані на розвиток людського капіталу, та інструменти, які сприяють підвищенню привабливості територій. В ході політики децентралізації територіальні громади отримали значні можливості самостійно вирішувати питання розвитку, однак, але в умовах воєнного стану важливо ділитися кращими практиками та об'єднуватись у вирішенні спільних проблем для подальшого розвитку та процвітання. Робота з бізнесом, залучення додаткових ресурсів, розвиток внутрішнього потенціалу та використання людського капіталу стануть основою для післявоєнного відновлення територіальних громад та забезпечення належних якісних характеристик життя населення.

6. Незважаючи на продовження військових дій, значну увагу слід приділяти відновленню соціально-економічних процесів. Для цього варто скористатись світовими кейсами успішного відновлення, зокрема, такими моделями: План Джорджа Маршалла (Європейська програма відновлення, European Recovery Program, ERP), Японське відновлення, досвід Боснії і Герцеговини та Ізраїльське відновлення. Водночас, фінансування процесів відновлення повинно включати кошти бюджетів різних рівнів, вітчизняних інвесторів та міжнародну фінансову підтримку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про введення воєнного стану в Україні. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 29.05.2023).
2. Про правовий режим воєнного стану. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 29.05.2023).
3. Hillery, G. (1955) Definitions of Community Areas of Agreement. *Rural Sociology*, 20, 111-123. - References - Scientific Research Publishing. *SCIRP Open Access*. URL: [https://www.scirp.org/\(S\(lz5mqp453edsnp55rrgjct55\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=2059508](https://www.scirp.org/(S(lz5mqp453edsnp55rrgjct55))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=2059508) (date of access: 29.05.2023).
4. Конституція України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 29.05.2023).
5. Про місцеве самоврядування в Україні. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 29.05.2023).
6. Видрін І. В. Територіальний колектив як суб'єкт місцевого самоврядування (державно-правовий аспект). *Вісті вищих навчальних закладів. Серія. Правознавство*. – 1992. – № 4. – С. 84–91.
7. Батанов О.В. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 2. С. 51-57.
8. Баймуратов М.А., Григор'єв В.А. Муніципальна влада: актуальні проблеми становлення та розвитку в Україні: *Монографія*. Одеса: Юридична література, 2003. 248 с.

9. Види територіальних громад. URL: https://pidru4niki.com/16330826/pravo/vidi_teritorialnih_gromad (дата звернення: 29.05.2023).

10. Функції територіальної громади, її роль та правовий статус. URL: https://pidru4niki.com/14400912/finansi/funktsiyi_teritorialnoyi_gromadi_rol_pravo_viy_status (дата звернення: 29.05.2023).

11. Про охорону навколишнього природного середовища. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 29.05.2023).

12. Як українська економіка пережила 2022 рік - BBC News Україна. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64008306> (дата звернення: 29.05.2023).

13. Про військово-цивільні адміністрації. *Закон України*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T150141?an=131> (дата звернення: 29.05.2023).

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text> (дата звернення: 29.05.2023).

15. Home. *International Organization for Migration*. URL: <https://www.iom.int/> (date of access: 29.05.2023).

16. Міністерство економіки України: офіційний веб-портал. URL: <https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення: 29.05.2023).

17. Гамалій І. Втрати України від війни становитимуть 33-35% ВВП, URL: https://lb.ua/economics/2022/11/14/535849_vtrati_ukraini_vid_viyni.html (дата звернення: 29.05.2023).

18. Як війна змінить регіональну політику в Україні: децентралізація, громади, податки, економіка. *Агрополіт - гаряча агрополітика*. URL: <https://agropolit.com/blog/503-yak-viyna-zminit-regionalnu-politiku-v-ukrayini-detsentralizatsiya-gromadi-podatki-ekonomika> (дата звернення: 29.05.2023).

19. Війна. Громади. Децентралізація. Як налагодити ефективне управління громадами в сучасних геополітичних реаліях *Громадський Простір*
URL: <https://www.prostir.ua/?news=vijna-hromady-detsentralizatsiya-yak-nalahodyty-efektyvne-upravlinnya-hromadamy-v-suchasnyh-heopolitychnyh-realiyah>

(дата звернення: 29.05.2023).

20. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 29.05.2023).

21. Нове обличчя українського підприємництва. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/08/29/690937/> (дата звернення: 29.05.2023).

22. Про затвердження Переліку територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) станом на 10 грудня 2022 року. *Офіційний веб-портал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0453-22#Text> (дата звернення: 29.05.2023).

23. Advanter.ua – партнер для ринкового прориву *Advanter ua*. URL: <https://advanter.ua/> (date of access: 29.05.2023).

24. Майже 150 тисяч сміливих бізнесів відкрилося з моменту вторгнення РФ. *Опендатабот*. URL: <https://opendatabot.ua/> (дата звернення: 29.05.2023).

25. Огляд реалізації програми релокації підприємств в Україні. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-realizatsiyi-prohramy-relokatsiyi-pidpryyemstv-v-ukrayini> (дата звернення: 29.05.2023).

26. Релокація бізнесу: у безпечні регіони переміщено вже 678 підприємств. *Міністерство економіки України*. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=848b9e47-8b94-4495-9e76-aec1eee8d371&title=RelokatsiiaBiznesu-UBezpechniRegioniPeremischenoVzhe678Pidprimstv&isSpecial=true> (дата звернення: 29.05.2023).

27. Опитування українського бізнесу. *Gradus Forbes*. URL: [https://gradus.app/documents/262/Gradus Forbes Ukrainian Business Survey.pdf](https://gradus.app/documents/262/Gradus_Forbes_Ukrainian_Business_Survey.pdf) (дата звернення: 29.05.2023).

28. Заходи Уряду із забезпечення логістичних маршрутів. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/zahodi-uryadu-iz-zabezpechennya-logistichnih-marshrutiv> (дата звернення: 29.05.2023).

29. Через війну Україна втратила \$4,5 млрд за тиждень. *Фінансовий клуб*. URL: <https://finclub.net/ua/news/через-віну-україна-втратила-usd4-5-млрд-за-тиждень.html> (дата звернення: 29.05.2023).

30. Обмеження логістичних можливостей та експортні питання під час військових дій. *Запорізька торгово-промислова палата*. URL: <https://www.cci.zp.ua/vebinar-obmezheniya-logistychnyhmozhlyvostej-ta-eksportni-pytannya-pid-chas-vijskovyh-dij-videozapys> (дата звернення: 29.05.2023).

31. План відновлення України. Національна рада з питання відновлення. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/pro-nacionalnu-radu-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni> (дата звернення: 29.05.2023).

32. Про відновлення та регіональний розвиток після війни – Інститут громадянського суспільства. *Інститут громадянського суспільства*. URL: <https://www.csi.org.ua/news/pro-vidnovlennya-ta-regionalnyj-rozvytok-pislya-vijny/> (дата звернення: 29.05.2023).

33. Інструменти економічного розвитку території. Інструменти економічного розвитку територій. *Мережі знань PPV. Львів*. URL: <http://www.ppv.net.ua> (дата звернення: 29.05.2023).

34. У Вінниці стартує пілотний проєкт з надання консультаційної підтримки для релокованих та місцевих підприємств. *Вінницька міська рада*. URL: <https://www.vmr.gov.ua/u-vinnytsi-startuie-pilotnyi-proiekt-z-nadannia-konsultatsiinoi-pidtrymky-dlia-relokovanykh-ta-mistsevykh-pidpriemstv> (дата звернення: 29.05.2023).

35. Доступні кредити 5-7-9% (2022). *5-7-9.gov.ua*. URL: <https://5-7-9.gov.ua/> (дата звернення: 29.05.2023).

36. Закон про відбудову регіонів: полюси зростання чи території відновлення. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/27/689679/> (дата звернення: 29.05.2023).

37. The Reconstruction of Western Europe 1945-1951 | Alan S. Milward | Тау. *Taylor & Francis*. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315019499> (date of access: 29.05.2023).

38. Де Лонг Дж Б., Б А. План Маршалла: найуспішніша програма структурної перебудови в історії. Massachusetts Avenue Cambridge, 1991. 64 с.

39. The Marshall Plan: Design, Accomplishments, and Significance. *UNT Digital Library*. URL: <https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc1156806/> (date of access: 29.05.2023).

40. Довженко В. А., Кизим І. М., Река Л. І. Управління соціально-економічним розвитком територіальних громад в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України. *Modern problems of science, education and society: the 3rd International scientific and practical conference*. (Kyiv, 22-24 May, 2023). Kyiv, SPC "Sciconf.com.ua". 2023. 1150-1156.